

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА В ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ¹

Дослідження основних соціолого-правових теорій на теренах Чеської та Словацької республік, починаючи з XIX століття і до сьогодні має неабияке історико-правове значення для становлення соціології права як науки та утвердження її самостійного статусу. Соціальні чинники та соціальна обумовленість права були предметом дослідження багатьох чеських та словацьких вчених у галузі загальної соціології та соціології права.

Виникнення та розвиток чеської школи соціології права пов'язують з іменами таких вчених як Томаш Масарик, Еммануїл Халупни, Іноценц Арношт Блага і Владімір Кубеш.

Томаша Масарика (1850-1937), як правило, вважають основоположником чеської соціології. Він був чехословацьким державним діячем, філософом, соціологом і просвітителем, першим президентом Чехословацької Республіки. Його теоретичний доробок був присвячений глибокому аналізу та вирішенню актуальних для тогочасного суспільства питань: проблем демократії та гуманізму, справедливості, моралі і політики, правам націй на самовизначення, ролі та місця «малих» народів і держав у світі. Відомими працями вченого у галузі соціології є «Ескіз соціологічного аналізу» (1886), «Рука соціології. Сутність і метод» (1900-1901), «Природний і історичний закон» (1900) та ін.

Масарик визначає соціологію як «науку про організацію та розвиток людського суспільства, його природний консенсус і умови існування, про закони суспільного руху та історичного розвитку». Для суспільства є важливими два фактори - статика та динаміка. Статичні засоби – це сили, які підтримують суспільство (вплив природи на суспільство, сімейні обставини тощо). Динаміка ж означає прогрес і розвиток соціальних суб'єктів (право, релігія, мораль, наука). Вчений робить акцент на соціальну статистику і наголошує, що проти соціології виступають тільки ті, хто заперечує існування законів у суспільному житті².

У своїх працях Масарик часто звертається до поняття «природа»,

¹ **Зан Мирослава Іванівна**, викладач кафедри теорії та історії держави і права, УжНУ

Когут Марина Геннадіївна, викладач кафедри теорії та історії держави і права, УжНУ

Переш Іван Євгенійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, УжНУ

² Večeřa M., Urbanová M. 2011. Sociologie práva. 2., upr. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. S. 57

яке він розуміє як закон, що є складовою всіх ключових понять. Політика теж є природнім явищем, тому вона повинна ставити цілі, які будуть природними і для людей, і для суспільства. Складовими «людської природи» виступають розум і воля: суспільство складається з обдарованих природою осіб, тому соціальний прогрес залежить від розумового розвитку, волі і настроїв, гармонії теоретичних та практичних аспектів суспільства. Всі ці елементи в сукупності формують так званий порядок, а соціальний прогрес може відбуватися тільки на основі даного порядку¹.

Масарик був прихильником соціологічного критичного реалізму, в основі якого лежить твердження про відсутність заздалегідь сформованих знань про природу соціальної реальності. Тільки терпіння, систематичне спостереження і критичний аналіз є передумовою для розуміння та сприйняття соціальної реальності. На думку вченого, «справедливість» забезпечує порядок у державі, де кожен громадянин має певне завдання, в силу виконання якого займає свою позицію в суспільстві².

Прогресивні погляди Масарика мали значний вплив як на чеських, так і на словацьких соціологів. Він був основоположником першого соціологічного семінару в Чехословаччині, а його наукова діяльність залишила вагомий вклад у розвитку ряду соціологічних та політологічних теорій Європи та США.

Соціолого-правові концепції Масарика продовжив Еммануїль Халупни (1879-1958). Він займався дослідженням взаємовідносин між соціологією, філософією і правом, прагнув створити точну соціологічну термінологію і соціологічну методологію. Вчений був співзасновником Інституту соціології (1942), співзасновником, а згодом головою Соціологічного товариства Масарика (1925), членом і віце-президентом Міжнародного інституту соціології в Парижі (1934-1935). Халупни є автором таких праць, як «Соціологія» (9 томів), «Долі чеської соціології» (1918), «Соціологія та філософія права і моралі» (1929), «Соціологія для всіх» (1948).

Дослідження вченого у сфері соціології права базуються на австрійському та чехословацькому праві, законах та інших нормативних документах, юридичній логіці та практиці, зокрема, і на прецедентному праві, що дає можливість вивчати безпосередньо життєві факти та

¹ Там само. S. 57-58

² Večeřa M., Urbanová M. 2011. Sociologie práva. 2., upr. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. S. 58-59

обставини. Він підкреслював, що той, хто хоче знати право, повинен «жити, відчувати, страждати, а також творити»¹.

Халупни вбачав відмінність між правом та мораллю, яка є лише формою об'єктивації права, приділяв значну увагу компромісам у правовій сфері, які залежать від формальної природи права і формуються безпосередньо в процесі становлення права під впливом політичних процесів або в різних конфліктних ситуаціях. Вищенаведені положення були відображені у праці Халупни «Соціологія та філософія права і моралі», яка є першою монографічною працею чеської соціології права і включає понад 196 прикладів із судової практики у галузі цивільного, кримінального та адміністративного права².

Вчений вивчав невідповідність між законом і мораллю, та між юридичною справедливістю і моральними прагненнями. Зловживання, що породжені правом домінуючого класу, показують, як закон досягає формального, а не реального, ідеального правосуддя. Моральні принципи можуть бути застосовані в законі, тільки якщо закон дозволяє це.

Стійкий зв'язок між правом і мораллю відсутній і необхідно розрізняти ці дві категорії, оскільки деякі елементи права можуть мати суто неетичне, аморальне значення. Право може бути моральним тільки тоді, коли закон прямо посилається на мораль, або ж звертається до «справедливості», тобто до синтезу моральних і правових елементів³.

Халупни розвинув теорію про відсутність чисто правових явищ, оскільки вони завжди змішуються з іншими явищами (політичними, економічними та ін.), досліджував вплив суб'єктивних настроїв на об'єктивне право. На його думку, метою закону є забезпечення миру, безпеки і охорони складного й мінливого суспільства, що дозволяє йому функціонувати належним чином. Закон є породженням цивілізації (культури). Це визначення ґрунтується на уявленні вченого про соціологію як науку про цивілізацію або культуру.

Основними рисами закону є відносність (в кожній державі застосовуються різні закони), формальність (складні ситуації вирішуються шляхом компромісу більшості), прямолінійність і раціональність (закон спрощує складну реальність, використовуючи прості схеми для врегулювання відносин, які він намагається вирішити). У той час як закон діє зовні, мораль діє на людину внутрішньо, впливає на її со-

¹ Večeřa M., Urbanová M. 2011. Sociologie práva. 2., upr. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. S. 58-59

² Chalupný E. 1929. Sociologie a filosofie práva a mravnosti. Praha: Bursík a Kohout. S. 63

³ Там само. S. 65

вість, мотиви. Закон заспокоює, створюючи правову визначеність, та турбуючись про мораль.

Будучи одним з небагатьох провідних чеських соціологів свого часу, Халупни був відомий на міжнародній арені, а ряд його праць були перекладені та опубліковані англійською, французькою та іншими мовами.

Інокентій Арношт Блага (1879–1960) – провідний соціолог, філософ, педагог, психолог, політолог і культуролог, редактор журналу «Соціологічний огляд», засновник Брненської соціологічної школи. Його основні праці «Місто: соціологічне дослідження» (1914), «Філософія моралі» (1922), «Етика як наука» (1947), «Соціологія» (1968).

Вчений розумів соціологію як науку про соціальні явища. Соціальні явища є проявом людської спільноти під тиском колективних потреб. Такий тиск зумовлює так зване «впорядковане функціонування», що є результатом загальної потреби в співіснуванні людської спільноти¹.

Блага вважає право соціальним явищем - одним з найвпливовіших засобів суспільного порядку. Воно підтримується організованою владою і санкціями, які, в разі необхідності, можуть бути забезпечені застосуванням примусових фізичних засобів².

Право має індивідуальні та соціальні корені. Індивідуальні корені містяться в самій антропологічній сутності людей, а соціальні виникають у результаті потреб людського співіснування. Право визначається соціальним середовищем - зростанням населення, економічним рівнем, поділом праці, політикою, громадською думкою і т.д.). При цьому, громадська думка виконує не тільки політичну, а й юридичну, судову та моральну функції, які змушують владу і право прислухатися до неї. За юридичним осудом правопорушника слідує соціальне засудження, яке робить юридичне покарання набагато важчим, оскільки бути в центрі негативної соціальної уваги більш нестерпно, ніж бути позбавленим волі і благ.

Блага наслідував критичний реалізм Масарика, а його вчення та вплив призвели до появи Брненської соціологічної школи, представники якої розглядали соціологію права як відносини суспільства і права, що представляють процес їх взаємодії. Основними елементами, які досліджувалися в рамках зазначеної школи були взаємні відносини між законом і суспільством, механізм забезпечення правопорядку та роль права в суспільстві³.

¹ Blaha A.I. 1968. Sociologie. Praha: vyd. Academia. S. 246

² Там само. S. 247

³ Večeřa M., Urbanová M. 2011. Sociologie práva. 2., upr. vyd. Plzeň:

Владімір Кубеш (1908-1988) – чеський науковець, соціолог, юрист, професор кафедри цивільного права та філософії права на юридичному факультеті Університету Масарика у м. Брно. У 1947 році призначений деканом юридичного факультету, проте в результаті лютневих подій був позбавлений посади та права займатися викладацькою діяльністю. У рамках демократичних перетворень 1968-1969 років був реабілітований та повернувся до роботи в університеті.

Кубеш був прихильником нормативно-правової теорії, а в його творчому доробку є значна кількість наукових трактатів з філософії та соціології права. Вчений розумів соціологію права як базове застосування соціологічних методів у праві. Вона не є частиною загальної соціології, а окремою спеціальною науковою дисципліною, яка відноситься до юридичних наук¹.

До основних завдань соціології права вчений відносить: вивчення основних причин та факторів, що зумовлюють виникнення нових правових норм; дослідження наслідків впливу нових правових норм на суспільне життя, реакції поведінки людей на правові норми; вивчення економічної і соціальної складової існуючої норми права, дослідження зв'язку між економікою і правом; дослідження реально існуючого правопорядку; вирішення проблеми справедливості; проведення ретельних соціологічних досліджень правової визначеності, правової ефективності і свободи людини².

На підставі конкретизації основних завдань юридичної соціології Кубеш дає наступне визначення соціології права – це наука, що досліджує економічні, соціальні та політичні чинники виникнення загальних та індивідуальних правових норм, особливості впливу економічних факторів на закон; аналізує наслідки дії правових норм, що приймаються в економічній, соціальній і політичній сфері, зміни соціальних функцій правових інститутів; вивчає існуючий правопорядок, його ефективність та спроможність вирішувати проблеми справедливості, безпеки та свободи; досліджує діалектичний синтез ідей, які становлять квінтесенцію «правового» в соціальному розумінні громади людей, де діє мотиваційна і виховна роль закону³.

Під час комуністичного режиму чеська соціологія була оголошена буржуазною наукою, а її інституційна основа була ліквідована. Тільки

Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. S. 64

¹ Там само. S. 67

² Kubeš V. 1991. Kapitoly z právní sociologie. (Výběr z Kubešovy rukopisné pozůstalosti „Právní sociologie“). Brno: MU. S.19

³ Там само. s.22

в 60-тих роках ХХ століття розпочинається відновлення соціологічного мислення. У 1970-ті роки розпочалося викладання окремих тем з соціології права на юридичному факультеті в Брно, а її подальший розвиток припадає на початок 1990-х років, коли соціологію почали викладати як профільний предмет.

Брненські викладачі юридичного факультету університету Масарика Мілош Вечера і Мартіна Урбанова в середині 1990-х років опублікували спільний підручник «Основи соціології», а вже через два роки видали збірку «Лекції з соціології права».

В 1996 році була опублікована праця ад'юнкт-професора юридичного факультету Карлового університету Їржі Пржібана «Соціологія права: системно-теоретичний підхід до сучасного права». Ця робота є спробою комплексного та системного дослідження права як соціального явища.

Неабиякий внесок в розвиток сучасної чеської соціології права та її історичної основи внесли Павел Хунгр, Карін Кун і Станіслав Балик. Їх праці стосуються аналізу сучасної соціологічної юриспруденції та її історичної частини, зокрема правової практики Халупного.

Безсумнівно, за останні десятиліття соціологія права утвердилася в Чеській Республіці як самостійна і незалежна дисципліна. Зросла кількість публікацій та підручників, а окремі автори змогли перенести поточні дебати європейської та світової соціології права в чеську юридичну науку і соціолого-правову сферу.

Соціологічне мислення у Словаччині наприкінці ХІХ - початку ХХ століття розвивалося приблизно в тому ж напрямку, що і в Чехії. Найбільш значний вплив мала група інтелектуалів, так званих гласистів, об'єднаних навколо щомісячного журналу «Голос» (Hlas), що виходив з 1898 по 1904 р. Видання, в якому висвітлювалися соціальні проблеми та питання політики був результатом громадської діяльності молодого словацької демократичної інтелігенції та студентів з університетів Відня, Праги та Будапешта. Значний вплив на зміст і тематику журналу мав Т. Масарик, який особисто та через своїх учнів співпрацював з гласистами. Журнал дав імпульс руху, який, виступаючи проти «мадяризації», поставив собі за мету домогтися відродження словацької нації та державності.

Гласисти поділяли основні принципи «критичного реалізму» - гуманізм та справедливість, робили акцент на єдності чеського і словацького народів («теорія єдиного чехословацького народу»), відстоювали права «малих» народів та держав, досліджували проблеми політики й моралі.

Найбільший внесок в гласистський рух внесли В. Шробар, М. Годжа і Й. Лайчак, які застосовували елементи соціології в своїй теоретичній і практичній діяльності.

Вавро Шробар (1867-1950) був засновником і головним редактором журналу «Голос», відомим політиком, який зіграв важливу роль у створенні Чехословаччини в 1918 році після розпаду Австро-Угорської імперії.

В 1895 році він виступив з соціологічною концепцією розвитку і «входження» словацького народу в єдиний чехословацький народ. Його наукова концепція характеризувалася елітаризмом, в основі якої лежала ідея про важливість і рятівну роль для суспільства і держави високоосвічених людей.

Мілан Годжа (1878-1944) був видатним політиком і журналістом, редактором та засновником ряду газет, професором новітньої історії в університеті Коменського в Братиславі, прем'єр-міністром Чехословаччини (1935-1938 рр.). Його наукова діяльність багато в чому сприяла інституалізації соціології в Словаччині.

Соціолого-правові та політичні погляди Годжи були мінливими. На початку ХХ ст. він активно виступав за самовизначення словацької нації і навіть запропонував ерцгерцогу Австрійської імперії Францу Фердинанду точний план перетворення Королівства Угорщини в федеративну монархію (включаючи окрему словацьку державу). Ерцгерцог сподівався, що федералізація буде сприяти зміцненню зв'язків між пригнобленими неугорськими народами і монархією. Проте, його ініціатива була негативно прийнята угорською політичною елітою та відкинута.

У 1920-х роках Годжа виступав прихильником єдиної Чехословаччини (вважав чехів і словаків однією нацією), але, згодом, почав конфліктувати з чеськими політиками, відстоюючи особливі потреби словаків в Чехословаччині. Він планував створити блок антицентристських (тобто анти-празьких) словацьких сил, виступав за зміни в структурі центристської Чехословаччини, що було поєднанням федеративних, автономістських і самоврядних ідей.

Як прихильник регіональної інтеграції, Годжа намагався створити демократичну федерацію держав Центральної Європи. Так у 1936-1937 роках він започаткував проект економічної інтеграції регіону - об'єднання Чехословаччини, Австрії, Румунії, Угорщини та Югославії на основі пільгових мит. Натомість Мюнхенська угода зрушила його плани в 1938 році.

Ян Лайчак (1875-1918) був соціологом та священником, який вболівав за духовне і культурне оновлення словацької нації. У своїх працях автор аналізував і оцінював значення релігії для словацького суспільства,

держави і культури. Лайчак стверджував, що традиціоналізм в поєднанні з соціальним тиском, за допомогою якого він підтримувався і передавався, був характерною рисою словацького суспільства. Саме тому він досліджував релігійні традиції, вважав релігію особливим соціальним інститутом, вивчав релігійний плюралізм, співвідношення держави і церкви.

Лайчак був першим, хто звернув увагу на процес секуляризації частини словацького суспільства (в основному, його інтелектуальної еліти), який пов'язував з падінням престижу церкви як інституту, а також із поступовою заміною релігійного світогляду науковим, у результаті чого релігія розглядається як «забобон», а церква - як застарілий інститут, який не відповідає сучасним потребам. Він не сприймав революцію і виступав за еволюційні зміни в суспільстві та державі, найважливішу роль відводячи боротьбі за культуру.

Антон Штефанек (1877-1964) вважають одним із засновників соціології у Словаччині. Він працював редактором журналу «Соціологічне ревю» (1931), був завідувачем кафедри прикладної соціології (1937), а згодом ректором Університету Коменського в Братиславі (1945), директором соціографічного інституту Словацької академії наук (1946-49). Його основними працями є «Масарик і Словаччина» (1931), «Нотатки про націоналізм» (1934), «Основи соціографії Словаччини» (1944-1945) та ін.

Штефанек брав активну політичну участь у кампанії за чеську і словацьку єдність та незалежність від Австро-Угорської імперії, займався соціальними питаннями та питанням націоналізму.

Соціологію він розумів як «чисто емпіричну і позитивістську науку, яка не сприймає метафізичної філософії». Частиною емпіричного дослідження вчений вважав соціографію - як метод дослідження суспільного життя. Основою соціографії є статистика, методи якісного аналізу, опитування та інтерв'ю.

Штефанек визнавав необхідність загальної соціологічної теорії для емпіричного соціографічного дослідження, вважаючи, що без точно визначених понять і відповідних методів дослідження неможливі. Всі досліджені явища і факти, на його думку, повинні бути узагальнені і зрозумілі соціологічно, тобто перебувати у тісному зв'язку з соціальним життям¹.

Соціографічні опитування були проведені в Словаччині на початку 1930-х років гласистами, а також асоціацією студентів словацьких

¹ Štefánek A. 1944–1945. Základy sociografie Slovenska. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení. S.181

університетів. Цілеспрямована підготовка молодих соціологів до соціографічного дослідження була реалізована в діяльності відділу прикладної соціології, створеного Штефанеком у 1937 році.

Головна мета вченого полягала в тому, щоб поставити соціологію на службу словацькій нації, а громадян зробити невід'ємною частиною національної культури і словацької політики. У цьому сенсі соціографія відіграє незамінну роль у наданні знань, даних та аналізі керівних органів суспільства і держави. Його монографія «Основи соціографії Словаччини» є науковим синтезом, посібником для подальших соціографічних досліджень словацького суспільства. Це багатогранна соціологічна праця, яка описує основні соціальні зміни в словацькому суспільстві і державі з кінця XIX століття до середини XX століття. Цінність монографії підкріплюється великою кількістю емпіричних матеріалів зібраних у Словаччині.

Під час Другої світової війни соціологія права у Словаччині практично не розвивалася. У 1946 році Іван Дерер був призначений першим професором соціології права на юридичному факультеті Карлового університету в Братиславі, але так і не розпочав викладацьку діяльність.

Відновлення інтересу до соціології права відбулося тільки в ході політичної «відлиги» в 1960-х роках. У цей час розпочалися роботи з перекладу праць радянських і польських дослідників соціології права. Згодом побачили світ публікації словацьких авторів, серед яких варто зазначити колективну монографію викладачів юридичного факультету Карлового університету «Формування правосвідомості студентів вузу» (1985), виконану в рамках реалізації державної програми «Соціалістична законність і правосвідомість»¹.

Після подій 1989 року спостерігається пошквдження соціолого-правових досліджень. У видавничій діяльності домінували університетські підручники і посібники з соціології та соціології права для студентів-правників, які були підготовлені науковцями юридичних вузів Братислави, Кошице та Банської Бистриці. Серед авторів підручників варто згадати Е. Бакошову, Я. Прушак, Н. Вацулікову, А. Брьостль, Г. Добровічову, М. Чеплікову та ін.

Внаслідок демократизації суспільного життя та науки вчені та дослідники у галузі юридичних та соціальних наук знову могли досліджувати актуальні питання держави і права через призму соціологічних досліджень. Сама ж соціологія права збагатилася актуальними

¹ Dojčák P., Krsková A., Malcevoá E., Prusák J. 1980. Socialistická zákonnosť a právne vedomie. Správa z výskumu. Bratislava. S.31

науковими темами. Традиційні напрями досліджень включають питання про соціальні функції права, легітимність влади і права, соціальні корені та функції права, соціальні та правові передумови виникнення та функціонування соціальної держави, соціальну справедливість, соціальну девіантність, зв'язок та форми взаємодії права з іншими соціальними нормами, та ряд інших питань¹.

Наукові розробки щодо поняття та предмету соціології права представлені в працях таких дослідників як Дж. Шенк, П. Ондрейкович, Г. Любельцова, Е. Барнані та ін. Вчені трактують соціологію права як юридичну дисципліну, що досліджує соціальні аспекти створення права, його реалізацію та соціальну дію. Вона вважає право частиною соціальної реальності. Предметом соціології права є зв'язок між правом та соціальним життям людей (соціальна реальність). Соціологія права досліджує, з одного боку, функцію соціального життя конкретного суспільства, соціальні детермінанти права, а з іншого, розглядає право як засіб регулювання суспільного життя. Вона вивчає взаємну функціональну залежність та вплив, що існують між правом та суспільством. Внесок соціології права в наукову сферу полягає в тому, що вона забезпечує правовий набір соціологічних понять і категорій, знання і теоретичний аналіз яких допомагає вирішувати складні теоретико-правові проблеми².

Дослідивши основні соціологічні концепції чеських та словацьких науковців, необхідно відзначити важливість їх ролі у формуванні та розвитку як соціологічної школи права, так і соціології права як науки. Соціологія права пройшла тривалий процес інституалізації, сформувалася як окремий науковий напрямок та безсумнівно, утвердилася як самостійна і незалежна дисципліна, створила власну парадигму. Вона отримала статус обов'язкової академічної дисципліни, що входить у навчальні програми навчальних юридичних закладів обидвох держав. Зросла кількість публікацій та підручників, а окремі автори змогли перенести поточні дебати європейської та світової соціології права в сферу чеської та словацької юридичної науки і соціології.

1 Laiferová E., Mistríková L., Capíková S., Lubelcová G., Eckerová L. 2018. Slovenská sociológia po páde komunizmu - ideové korene, súčasné trendy a osobnosti vedy. 2. upravené a rozšírené vydanie. UK: Bratislava. S. 66-67

² Schenk J. 2014. Analytická sociológia: niekoľko metodologických inšpirácií. In: Sociológia, roč. 46, č. 2, s.130-145; Ondrejko P. 2006. Úvod do metodológie sociálnych vied. Základy metodológie kvantitatívneho výskumu. REGENT, Bratislava, 174 s.; Lubelcová G. 2011. Sociológia sociálnych problémov ako platforma pre sociálne intervencie. In: Realita a vízia sociálnej práce. UK, Bratislava, s. 8-26

На сучасному етапі соціолого-правові дослідження проводяться в рамках «Чеської соціологічної асоціації» та «Словацького соціологічного об'єднання» у формі періодичних міждисциплінарних семінарів та конференцій. Основні наукові розробки з соціології права публікуються у журналі «Соціологічний журнал» (*Sociologický časopis*) (Чехія) та «Соціологія» (*Sociológia*) (Словаччина), фахових юридичних виданнях.

³ Рассел Б. (1987) Почему я не христианин. Москва : Политиздат. 340 с.